

Margrabiowie brandenburscy z dynastii askańskiej dokonali w 2 połowie XIII wieku ekspansji wzdłuż rzeki Warty i Noteci. Na kolejno zdobywanych i przyłączanych do swojego księstwa ziemiach zakładali ufortyfikowane miasta, mające być oparciem dla nowo ustanowionej władzy.

Średniowieczne fortyfikacje miejskie Strzelec zaliczyć należy do najbardziej okazałych, bowiem leżały na szlaku komunikacyjnym wyznaczającym wschodni kierunek ekspansji brandenburskiej. Mniejsze miasta posiadały skromniejszy system fortyfikacji, służący przede wszystkim jako schronienie okolicznej ludności.

Strzelce jako miasto ufortyfikowane

Najstarsza wzmianka dotycząca Strzelce wiąże się ze zniszczeniem w 1272 roku gródka margrabiego Konrada przez wielkopolskiego księcia Przemysła II. Po tym zdarzeniu margrabiowie zdecydowali o wytyczeniu i założeniu miasta na prawie niemieckim.

Strzelce wkrótce po lokacji, w latach 1272-1290, otoczono ziemnymi wałami wraz z podwójną fosą oraz kamiennymi murami obronnymi. W ramach zespołu fortyfikacji miejskich liczących 1700 metrów długości wzniesiono Bramę Młyńską i Gorzowską oraz 37 czworobocznych baszt łupinowych. Po wewnętrznej stronie murów wyznaczono tzw. ulicę przymurną posiadającą funkcje militarne, a następnie również przeciwpożarowe.

W okresie późnego średniowiecza, w związku z rozwojem sztuki wojennej, rozbudowano bramy o przedbramia złożone z szyi i bram przednich oraz przebudowano, nadbudowano i adaptowano jedną z baszt łupinowych na cele więzienia i następnie magazynu prochowego. Chodzi o tzw. Basztę Więzienną, przy której wybito z czasem także furtę służącą celom przeciwpożarowym. Również inne baszty zostały nakryte dachami dwuspadowymi. Niestety, nie posiadamy żadnych informacji dotyczących ich szczególnych funkcji.

Fortyfikacje Strzelce najbardziej okazałe prezentują się na sztychu Mateusza Meriana Starszego opublikowanym w 1652 roku we Frankfurcie n. Menem. Miasto ukazane od strony południowo-zachodniej otoczone było wałami i fosami oraz zwartym pierścieniem murów wraz z bramami i basztami. Brama Gorzowska nakryta była stożkowym hełmem i połą-

czona szyją z budynkiem przedbramia. Z kolei Brama Młyńska posiadała dach dwuspadowy oraz szczyty ukształtowane schodkowo. W głębi ukazany został ostrosłupowy hełm Baszty Więziennej z bocianim gniazdem. Niektóre baszty łupinowe posiadać musiały zadaszenie w formie dachu dwuspadowego z ceglanymi, schodkowymi szczytami. Wszystkie one pozostawały wówczas w stanie ruiny.

W wyniku działań wojny 30-letniej obok zabudowy miasta ucierpiały też fortyfikacje miejskie. Stan miasta opisuje kataster sporządzony w 1697 roku, w którym jest mowa o bramach miejskich oraz o trzynastu zniszczonych basztach łupinowych. Konsekwencje wojny i pożarów jakie nawiedzały miasto, widoczne są na rysunku Daniela Petzolda wykonanym w latach 1711-1715. Panorama została ukazana od strony północno-wschodniej, zza Jeziora Górnego. Na pierwszym planie wi-

doczna jest Brama Młyńska ze schodkowym szczytem, szyją i przedbramiem oraz czworoboczne baszty rozmieszczone w ramach murów miejskich. Nieco dalej, po stronie północnej ukazana została Baszta Więzienna z krenelażem i stożkowym hełmem, na którym znajduje się bocianie gniazdo. Po drugiej stronie miasta widoczna jest sylweta Bramy Gorzowskiej pozbawiona już wówczas hełmu. Mury miejskie posiadają dodatkowo baszty nadwieszane na koronie murów (tzw. baszty wykuszowe).

Cennym uzupełnieniem tych przekazów jest plan katastralny sporządzony w 1721 roku przez Rüdigera. Na planie miasta zaznaczony został pełen obwód murów z bramami Gorzowską i Młyńską oraz ich przedbramiami. W ramach murów zaznaczono 36 baszt, z których cztery w południowo-wschodnim odcinku są zamknięte, a także

Basztę Więzienną. Ponadto na planie zaznaczono miejsca, w których nastąpiło zniszczenie murów.

Wobec postępującej dewastacji oraz nieprzydatności do celów militarnych, fortyfikacje zaczęto stopniowo rozbierać i plantować. W 1730 roku założono przy Bramie Gorzowskiej plac ćwiczeń, a w 1736 roku w miejscu zniwelowanych wałów i zasypanych fos - ogrody. Zarazem w związku z koniecznością budowy magazynu paszowego na potrzeby regimentu dragonów dokonano rozbiórki części baszt oraz wykorzystano materiał pochodzący z dokonanej wcześniej rozbiórki hełmu Bramy Gorzowskiej.

Jeszcze w trakcie wojny 7-letniej wybudowano przed Bramą Gorzowską dodatkowe umocnienia, które nie przeszkodziły jednak w zajęciu miasta przez wojska rosyjskie w lipcu 1758 roku. Później fortyfikacje z militarnego punktu widzenia stały się zbędne, stąd też nie było już zainteresowania w ich utrzymaniu we właściwym stanie.

Z czasem część baszt łupinowych zabudowano i adaptowano na cele mieszkalne dla robotników dniówkowych bądź służby członków Rady Miejskiej. Stanowili oni osobną grupę ludności miasta i byli pozbawieni pełnych praw, w tym m.in. nie mogli hodować zwierząt, zakładać ogrodów i byli zobowiązani do utrzymywania ulicy przymurnej w należytym stanie. Zajmowali się przy tym sprzątaniem ulic, noszeniem wody dla potrzeb rajców oraz innymi wskazanymi pracami.

W 1780 roku kontynuowano rozbiórkę baszt łupinowych, a następnie umieszczono w murach przejścia przeciwpożarowe, w tym przejście przy Baszcie Więziennej. W XIX wieku kontynuowano zakładanie ogrodów na splantowanych terenach pofortecznych. W 1821 roku dokonano rozbiórki domu pisarzy oraz budynku przedbramia Bramy Gorzowskiej. Około 1864 roku rozpoczęto rozbiórkę górnych partii murów i baszt łupinowych, a w 1866 roku, w związku z utrudnieniami komunikacyjnymi oraz pogarszającym się stanem technicznym, ostatecznie rozebrano budynek Bramy Gorzowskiej.

Kolejną ingerencją było przebicie w 1889 roku fragmentu murów w południowej części systemu fortyfikacji, spowodowane budową szkoły i koniecznością stworzenia przejazdu prowadzącego do południowego przedmieścia. Na czworobocznych, ceglanych filarach ustawionych po bokach przejazdu umieszczono herby miasta.

Po II wojnie światowej rozebrano budynki mieszkalne i gospodarcze przylegające bezpośrednio do murów. Dokonano również korekty przebiegu szlaku komunikacyjnego przechodzącego przez miasto wraz z wyburzeniem fragmentów muru po stronie wschodniej.

Do dnia dzisiejszego zachował się pierścień murów obronnych o długości 1640 metrów i zróżnicowanej wysokości, liczących od 3 do 8.5 metra. Zachowała się również Brama Młyńska, Baszta Więzienna oraz 36 baszt łupinowych.

BRAMY MIEJSKIE

Bramy miejskie zamykały dostęp do miasta i strzegły ważnych arterii komunikacyjnych. W przypadku Strzelce była to droga prowadząca z zachodu na wschód, zgodna z kierunkiem ekspansji margrabiów brandenburskich. Pierwotnie, jak się przyjmuje, po stronie wschodniej i zachodniej znajdowały się czworoboczne bramy z tarasami obserwacyjnymi zabezpieczonymi krenelażem i zwieńczonymi ostrosłupowymi hełmami. W kolejnych etapach budowle te zostały nadbudowane i nakryte dachami dwuspadowymi.

W Strzelcach mamy do czynienia z zachowaną do dnia dzisiejszego Bramą Młyńską oraz znaną z przekazów ikonograficznych i kartograficznych Bramą Gorzowską. Obie budowle posiadały po zewnętrznej stronie odkryty ganek z krenelażem oraz szyję ze zwodzonym mostem ponad fosami, łączącą przejazd bramny z budynkiem przedbramia.

Brama Młyńska

Brama Młyńska, nazywana też Drezdenkowską lub Wschodnią, została wybudowana na początku XIV wieku w ramach zespołu fortyfikacji miejskich. Budowla zlokalizowana została u wylotu historycznej ulicy Młyńskiej i strzegła traktu biegnącego po grobli usypanej między dwoma jeziorami miejskimi.

W kolejnym etapie, po stronie wschodniej wieża bramna zabezpieczona została szyją z budynkiem przedbramia. Obiekty te widoczne są na panoramach Mateusza Meriana St. i Daniela Petzolda. Budowle rozebrano w 1736 roku. Brama założona została na planie zbliżonym do kwadratu i wzniesiona u podstawy z nieobrobionego kamienia, a powyżej z cegły

w wątku wendyjskim. Brama jest budowlą czterokondygnacyjną, prostopadłościenną, nakrytą dachem dwuspadowym.

W przyziemiu zlokalizowany jest przejazd, zabezpieczony pierwotnie od strony zewnętrznej kratą osadzoną na prowadnicy. Od strony wewnętrznej przejazdu zachowały się wysunięte z lica muru kamienie, stanowiące pierwotnie pionową blokadę drewnianych wierzei. W elewacji wschodniej, ponad ostrołuczną wnęką znajdował się pierwotnie odkryty ganek z krenelażem oraz zwieńczenie dekorowane blendami, fialami i sterczynami zdobionymi maswerkowo.

W elewacji zachodniej na wysokości drugiej i trzeciej kondygnacji oraz w szczycie znajduje się kompozycja złożona z wąskich blend, w obrębie których umieszczono otwory okienne. W elewacji północnej zachował się dansker w formie wykusza.

W latach 1915-1917 pomieszczenia bramne zostały adaptowane na muzeum regionalne, poprzez dodanie po stronie północnej ceglano, modernistycznego budynku mieszczącego klatkę schodową. Realizacja została wykonana według projektu radcy budowlanego Hugo Prejawy ze Strzelce.

W tym też czasie zabudowano znajdujący się po zewnętrznej stronie budynku bramnego pokład obronny. Natomiast osłaniający go krenelaż wykorzystano do wprowadzenia trzech otworów okiennych. Obecnie mieści się tutaj Państwowa Szkoła Muzyczna I Stopnia.

Brama Gorzowska

Brama nazywana też Brzozowską, została wzniesiona pod koniec XIII lub na początku XIV wieku po zachodniej stronie miasta. Była to budowla w formie prostopadłościennej wieży z ostrołucznie zamkniętym przejazdem bramnym. Brama została wzniesiona z kamienia i cegły. Pierwotnie budowla zwieńczona była ostrosłupowym hełmem, rozebrany w 1711 roku w ramach remontu bramy, w miejsce którego wprowadzono dach dwuspadowy z naczółkami. Po zewnętrznej stronie fortyfikacji miejskich bramę wzmocniono szyją oraz przedbramiem. Budowla widoczna jest dobrze na sztychu Mateusza Meriana St. i w mniejszym stopniu na rysunku Daniela Petzolda. W elewacji południowej bramy na panoramie Mateusza Meriana widoczny jest dansker w formie wykusza. W murach szyi widoczne są otwory strzelnicze, a budynek przedbramia posiada formę prostopadłościenną nakrytą dachem dwuspadowym. Według fotografii wykonanej tuż przed rozbiórką bramy, elewacja wschodnia zdobiona była kompozycją złożoną z wąskich, ostrołucznie zamkniętych blend.

Od strony zewnętrznej – zachodniej przejazd bramny zabezpieczony był opuszczaną broną na prowadnicy umieszczonej we wnęcie zamkniętej odcinkiem łuku. Budowla została rozebrana w kilku etapach. W 1821 roku wyburzono część zewnętrzną wraz z domem pisarzy bramnych, aby następnie w 1866 roku dokonać rozbiórki budynku bramnego.

Tekst:
Błażej Skaziński

Fotografie:
Marek Bidol, Błażej Skaziński, Zbigniew Tomczak

Ilustracje archiwalne:
• Gmina Strzelce Krajeńskie
• Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Gorzowie Wlkp.

Literatura:
T. Byczko, *Strzelce Krajeńskie*, [w:] Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą (województwo zielonogórskie), pod red. Z. Kaczmarczyka, A. Wędzkiego, Zielona Góra 1967; G. Galiński, *Strzelce Krajeńskie. Friedeberg (Neumark). Historia jednego miasta*, Strzelce Krajeńskie 2005; B. Skaziński, *Lubuskie Carcassonne. Średniowieczne fortyfikacje Strzelce Krajeńskich*, Strzelce Krajeńskie 2009; C. Treu, *Geschichte der Stadt Friedeberg in der Neumark und des Landes Friedeberg*, Friedeberg 1865.

Wykonano na zlecenie
Urzędu Miejskiego w Strzelcach Krajeńskich
Aleja Wolności 48, 66-500 Strzelce Krajeńskie
tel. 95 763 11 30, e-mail: urząd@strzelce.pl, www.strzelce.pl

BASZTY

W zespole średniowiecznych murów miejskich wzniesiono 37 baszt łupinowych. Jedna z nich, tzw. Baszta Więzienna, zlokalizowana po północnej stronie systemu fortyfikacji, w okresie późnego średniowiecza została zabudowana i nadbudowana oraz zwieńczona stożkowym hełmem. Baszty łupinowe to budowle założone na planie czworobocznym. Obiekty wzniesione zostały w ramach murów miejskich, ponad ich wysokość z wysunięciem przed lico po stronie zewnętrznej. Od strony wewnętrznej pozostawały otwarte. Budowle podzielone były wewnątrz na dwie - trzy kondygnacje. W ostatniej kondygnacji baszty musiały być skomunikowane z pomostem lub gankiem umieszczonym na murze obronnym. W niektórych spośród baszt zachowały się odsadzki oraz otwory po belkach stropowych. W górnych kondygnacjach baszt umieszczono wąskie, rozglifione od wewnątrz otwory strzelnicze, zamknięte odcinkiem łuku. Otwory te sytuowano po jednym i rzadziej po dwa na dłuższych bokach, a także po jednym na krótkich bokach. Przyjmuje się, że baszty pierwotnie były nakryte drewnianymi hurdycjami. W części baszt w późniejszym okresie pojawiło się zadaszenie (w formie wysokiego dachu namiotowego lub dwuspadowego) widoczne na nowożytnych obrazkach miasta. Baszty posiadały trójkątne lub schodkowe szczyty, stanowiące pozostałości kalenicowych dachów. W XVIII wieku, wobec znikomego znaczenia murów dla celów militarnych, część baszt została zabudowana na cele mieszkalne. W Strzelcach znajdowały się ponadto tzw. baszty wykuszowe nadwieszane na koronie murów, czytelne w zachodniej partii założenia.

Baszta Więzienna

Baszta Więzienna, nazywana też basztą Czarownic lub basztą Prochową, znajduje się po północnej stronie zespołu fortyfikacji miejskich. Budowla wzniesiona została pod koniec XIII wieku jako baszta łupinowa, a następnie w 2 połowie XIV lub na początku XV wieku, została przebudowana i nadbudowana. Obiekt założony jest na planie czworobocznym, zbliżonym do kwadratu. Baszta w dolnej partii posiada formę prostopadłościenną, przechodząc powyżej za pomocą narożnych tromp - w formę spłaszczonego walca. W zwieńczeniu znajduje się platforma widokowa oraz stożkowy, ceramiczny hełm. W elewacji północnej umieszczono dekorację złożoną z odcinkowo zamkniętych blend. Wnętrze budowli było skomunikowane drewnianymi schodami z dostępem do ganku lub platformy biegnącej wzdłuż murów. W baszcie mieściło się więzienie, zlokalizowane w przyziemiu budowli, a następnie również magazyn prochu. W 1783 roku w sąsiedztwie baszty wybito w murze miejskim przejazd nazywany Bramą Pożarową. Od 1821 roku, kiedy przystosowano ją do ruchu kołowego, otrzymała miano Nowej Bramy. Zapewniała ona komunikację między ogrodami i budynkami gospodarczymi a ulicą Wieżową prowadzącą do kwartału kościelnego i dalej do rynku i ratusza.

MURY OBRONNE

Mury, pozostające w ścisłym związku z bramami i basztami, zostały wzniesione z nieobrobionych i częściowo łamanych kamieni polnych układanych w warstwach o szerokości 60-120 cm, wyrównywanych kamiennymi okrzeskami. Mięsz muru stanowi gruz kamienny spojony zaprawą wapienną. Mury posiadają u podstawy szerokość około 160 cm i prawdopodobnie były wzniesione na wysokość od 8 do 10 metrów. Obecnie najwyższy zachowany odcinek murów posiada 8,5 metra wysokości. Być może mury w górnej partii posiadały po stronie wewnętrznej drewniany pomost - odkryty lub zadaszony ganek pełniący funkcje komunikacyjne oraz sądząc na podstawie nowożytnych widoków miasta, otwory strzelnicze umieszczone w górnych partiach muru. Umożliwiały one rażenie przeciwnika z proc, łuków i kusz, a następnie za pomocą broni palnej. W wyniku remontów i modernizacji górna partia murów została wzmocniona materiałem ceglanym w wątku polskim. Świadczy o tym zachowany fragmentarycznie północno-zachodni odcinek fortyfikacji. Po wojnie 30-letniej, wobec znikomej wartości militarnej, wzdłuż murów oraz niekiedy w obrębie baszt łupinowych posadowiono ryglowe budynki mieszkalne i gospodarcze, których relikty zostały rozebrane w latach 60. XX wieku.

na partia murów została wzmocniona materiałem ceglanym w wątku polskim. Świadczy o tym zachowany fragmentarycznie północno-zachodni odcinek fortyfikacji. Po wojnie 30-letniej, wobec znikomej wartości militarnej, wzdłuż murów oraz niekiedy w obrębie baszt łupinowych posadowiono ryglowe budynki mieszkalne i gospodarcze, których relikty zostały rozebrane w latach 60. XX wieku.

WAŁY ZIEMNE I FOSY

Ziemne obwałowania i fosy stanowiły zewnętrzną partię średniowiecznych fortyfikacji miejskich. Zadaniem ich było utrudnienie oblegającym dostępu do murów. Być może były one dodatkowo wzmocnione drewnianą palisadą. Niezwykle istotnym elementem

z punktu widzenia obronności była podwójna fosa, zasilana wodami jezior Górnego i Dolnego. Ziemia wybierana podczas jej budowy służyła zarazem do wznoszenia obwałowań wzdłuż brzegów. Prawdopodobnie fosy miały do 10 metrów szerokości i musiały być na tyle głębokie, by nie dochodziło do ich zamulenia oraz zarastania. Zarazem, jak się przypuszcza, dla regulacji przepływu wody były one zaopatrzone w system śluz. W 1736 roku rozpoczęto plantowanie wałów i fos, w miejscu których zakładano ogrody. Przyczyną zasypania fos obok względów funkcjonalnych mogły być również wymogi sanitarne.

Średniowieczne fortyfikacje
Strzelce Krajeńskie

**Gmina
Strzelce Krajeńskie**